

כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך

תקציר דוח מסכם לקראת כנס דב לאוטמן למדיניות החינוך

2017, תשע"ח

תמצית ממצאי המחקר חינוך לערכי הדמוקרטיה במכינות הקדם צבאיות בישראל

השיח האלים בחברה הישראלית גובר בעלייה מתמדת, מחלחל לכל מרכיביה והופך אותה מקוטבת ומנוכרת יותר. לעוצמת הקיטוב תורם שיח פוליטי בוטה, המעמיק את תהליכי ההקצנה ומגביר את תהליכי הכרסום של היסודות הדמוקרטיים בציבור הישראלי. תהליכים מדאיגים אלה בולטים במרחבים הציבוריים השונים ובראשם ברשתות החברתיות. נקודת שפל זו מעידה בין השאר על כישלונה של מערכת החינוך הפורמלי להביא להפנמה של ערכים דמוקרטיים בסיסיים. בהיעדר עיסוק מעמיק בערכי הדמוקרטיה במסגרות החינוך הפורמליות, מחקר זה ניסה לבחון את החינוך לערכים דמוקרטיים במרחב הבלתי פורמלי של המכינות הקדם צבאיות בישראל.

לשם כך ערכנו מחקר איכותני שכלל שני שלבים. בשלב הראשון ערכנו ראיונות עומק וניתוח אתרי אינטרנט של המכינות הקדם צבאיות. נערכו 25 ראיונות, מתוכם ראיונות עם שמונה ראשי מכינות כלליות, ארבעה ראשי מכינות מעורבות, שמונה ראשי מכינות תורניות (בהם שתי מכינות לבנות דתיות) וראיונות עם חמישה מומחים מתחום החינוך הבלתי פורמלי ומעולם המכינות הקדם צבאיות. לאחר שבחנו את היקף העיסוק בערכי הדמוקרטיה ואת האופן שבו מחנכים לדמוקרטיה במכינות, כפי שעלה מדברי ראשי המכינות ומאתרי האינטרנט, בחנו בשלב השני, את נקודת מבטם של בוגרי המכינות באמצעות ארבע קבוצות מיקוד של בוגרי מכינות, מתוך שלוש קבוצות בוגרי מכינות כלליות ומעורבות וקבוצת בוגרי מכינות תורניות.

המחקר מציג את תמונת המצב של החינוך לערכי דמוקרטיה במכינות הקדם צבאיות, כפי שעולה מראיונות ראשי המכינות ובוגרי המכינות הקדם צבאיות בישראל.

א. המכינות הקדם צבאיות – מפעל חינוכי אחד או מסגרות חינוכיות נפרדות תחת ארגון גג אחד?

המכינה הקדם צבאית היא מסגרת חינוכית המיועדת לנוער לפני גיוס, ומטרתיה הן הכנת החניכים לשירות משמעותי בצבא וחינוך למעורבות ולעשייה למען הכלל. קיימים מספר סוגים של מכינות: מכינות כלליות, מכינות מעורבות (לבני נוער דתיים וחילוניים) ומכינות דתיות. המשותף לכל המכינות הקדם צבאיות הוא המטרה להצמיח אזרחים אשר רואים בעצמם חלק משמעותי מהחברה בעלי יכולת השפעה על עיצוב החברה ונסוגות להתמודד עם אתגריה השונים.

עם זאת, למרות שכולן מסגרות חינוכיות המוגדרות "מכינה קדם צבאית", הפונות לקהל יעד בעל מאפיינים דומים (גיל ומעמד סוציאקונומי), וכולן פועלות מתוקף חוק המכינות, וממומנות על ידי משרד החינוך ומשרד הביטחון, **קיימים הבדלים מהותיים בין המכינות התורניות לבין המכינות הכלליות/מעורבות**. המכינות נבדלות ביניהן במטרות וביעדים, בתפיסת העולם החינוכית והערכית, בתכנים הנלמדים ובגישות החינוך המאפיינות את המכינות השונות.

מטרת העל המשותפת של המכינות הכלליות והמעורבות היא טיפוח מנהיגות מעורבת, המחויבת לפעילות לשינוי ולשיפור החברה הישראלית ולחיזוק הזיקה לערכי המדינה היהודית, דמוקרטית וציונית, תוך בירור וגיבוש הזהות העצמית, היהודית והישראלית.

מטרת העל המשותפת למכינות התורניות היא חיזוק היסוד האמוני והדתי לקראת הגיוס לצה"ל וטיפוח מנהיגות דתית משפיעה, מחויבת הפועלת למען מדינת ישראל ועם ישראל. **במחקר זה, אשר מטרתו לבחון את החינוך לערכים של דמוקרטיה במכינות הקדם צבאיות, בולטים הבדלים בין המכינות בצורה ניכרת במיוחד, עד כי נראה שבמובנים רבים מדובר בשתי מסגרות חינוכיות נפרדות.**

1. חינוך לערכי הדמוקרטיה במכינות הכלליות והמעורבות:

- **ערכים של דמוקרטיה מתקיימים בכל מרכיביה הייחודיים של המכינה:** באורחות חיי המכינה, בתרבותה ובתכנים הנלמדים. עם זאת לרוב לא עוסקים במכינות בדמוקרטיה כתחום תוכן נפרד.
- **אורח החיים המכיני והתפיסות החינוכיות במכינות הכלליות והמעורבות** תואמות לגישות החינוך להטמעת ערכים וללימוד משמעותי.
- **בוגרי המכינות המעורבות והכלליות מסיימים את שנת המכינה עם תחושת מחויבות גדולה לעשייה חברתית**, כשהם מבינים ומפנימים ערכים של סובלנות, פלורליזם, שוויון וכבוד האדם ומזהים עם הערכים של החברה הדמוקרטית.

- **קיים פער מסוים בקרב בוגרי המכינות באימוץ החשיבה הדמוקרטית, לבין יישומה הלכה למעשה** - הבנת תפקידם כאזרחים במדינה דמוקרטית ובמציאות חברת ישראלית: בהיעדר עיסוק בדמוקרטיה כתחום תוכן בפני עצמו, לא מתקיימים במרבית המכינות תהליכים סדורים וקבועים של עיבוד, המשגה, הכללה ותרגום הערכים המוטמעים להתנהגות דמוקרטית במציאות הישראלית. בוגרי המכינה, המזהים עם הערכים, מתנהלים באופן סובלני ומכבד, ומחוייבים לעשייה למען החברה, מתקשים לעיתים לתרגם את הערכים שהוטמעו במכינה, להתנהגות דמוקרטית במרחב הציבורי. בניגוד למימוש ערכים נוספים שקיבלו במכינה: התנדבות, עשייה למען הכלל, שירות משמעותי ואפילו משמעות מרכיבי הזהות היהודית-ישראלית בחייהם, ניכר קושי ביכולת להרחיב את הערכים ההומניסטיים מהתנהגות אנושית ראויה וערכית, למשמעות כוללת של אזרחות פעילה ודמוקרטית בפועל. ניכר לעיתים קושי להמשיג את ההתנסויות שחוו במכינה, ולהבין הלכה למעשה בקונטקסט החברתי שבמציאות הישראלית.

- **התרבות הדמוקרטית** במכינות מתבטאת ברוח המכינה, בתוכן הנלמד ובתהליך החינוכי המתקיים במכינה.

- **רוח המכינה** - במכינות מתקיים שיח דמוקרטי המאופיין בסובלנות, בכבוד הדדי, בחשיפה למגוון קולות/דעות/תפיסות וקבוצות חברתיות, בלימוד חווייתי והתנסויות באמצעות שאלות ודילמות ובדגש על חשיבה ביקורתית.

- **תכני המכינה** - ערכים שונים של דמוקרטיה קיימים בכל עולמות התוכן של המכינה: **בשיעורים הפרונטליים:** מגוון שיעורים העוסקים בממשל, סוגיות חברתיות, חברה וכלכלה, פערים חברתית, קונפליקטים בחברה הישראלית, שיעורי אקטואליה, שיעורים בנושאי חקיקה ובית המשפט העליון. **בסדרות, בסרטים, ובימי עיון:** בסדרות "הודה ושומרון", "החברה הערבית" וסדרת "ירושלים". הסדרות מאופיינות בחשיפה למגוון הדעות והתפיסות בחברה ובעיסוק בנושאי זכויות אדם, שוויון, חירויות הפרט בכלל וחופש הביטוי בפרט ובעיסוק בקונפליקטים והתנגשות ערכים.

- **התהליך החינוכי - חיי הקבוצה והניהול העצמי** - המכינה במהותה מבוססת על חיי הקבוצה, אשר בתהליך הדרגתי מקבלת אחריות לניהול עצמי באמצעות פרקטיקות שונות: מליאה, צוותים האחראים על אורחות החיים והתכנים במכינה. בהדרגה החניכים מפתחים מיומנויות של ניהול פרויקטים, כתיבת חוקה, קיום דיוני מליאה עד לקבלה לידיהם של ניהול עצמי כמעט כולל של המכינה.

- **חינוך לערכים של עשייה חברתית:** החינוך למנהיגות רגישה ומחויבת לחברה ולעשייה חברתית הוא אחד מעמודי התווך המרכזיים של המכינות הכלליות והמעורבות. בתוכנית השבועית מוקדשים כיום וחצי בממוצע לעשייה חברתית בקהילה, ללימוד ולעיבוד תהליכים ולמתן כלים מסייעים. במרבית המכינות, החינוך לשירות משמעותי בתפקידי פיקוד וקצונה בצבא הוא ביטוי למנהיגות השואפת לתרום לחברה כמיטב יכולתה.

הבדלים בין המכינות הכלליות והמעורבות השונות:

- א. **מרכזיות החינוך לדמוקרטיה במטרות המכינה** - ניכרו הבדלים בין המכינות ברמת החשיבות שהקנו לחינוך לדמוקרטיה ובמיקום הנושא בסדר העדיפויות במכינה. במכינות שהגדירו את עצמן חילוניות הושם דגש רב יותר על החינוך לערכים ההומניסטיים ודמוקרטיים: בשיח על מהות הדמוקרטיה בכיתות, בהדגשת חשיבות הערכים ההומניסטיים ובעידוד פעילות אקטיביסטית לשינוי חברתי. במרבית המכינות המעורבות מושם דגש רב יותר על גיבוש זהות יהודית תרבותית מאחדת כמטרת על במכינה, לצורך חתירה לחברה טובה וערכית יותר.

- ב. **חינוך להתנדבות ותרומה לקהילה או חינוך לאקטיביזם?** כל המכינות מדגישות את תחושת האחריות החברתית ואת העשייה של הפרט למען הכלל ולמען החלט בחברה. מכינות אחדות, הדגישו את העשייה החברתית בקונטקסט של עולמות חברתיות, חוסר שוויון, אי צדק חברתי וכלכלי. במכינות אלה בלטו גישות אקטיביסטיות, החותרות לשינוי הסדר החברתי ובלטו מסרים המעודדים פעילות פוליטית ישירה, השתתפות במחאות ובהפגנות.

- ג. **גישת החינוך לערכי דמוקרטיה:** מכינות רבות הציגו גישה ניטרלית הנמנעת מלחנך לערכים מחייבים, והתמקדה בחשיפה למגוון דעות, להקניית ידע ולגיבוש זהות המאפשרים הפעלת שיקול דעת שיטתי ומובנה במצבים של בחירות ערכיות. מכינות אחדות ייחזו לגישה הרואה חשיבות **בהעדר ברורה של השקפות הנובעות מאופייה של המדינה כיהודית ודמוקרטית**.

- ד. **חינוך לפלורליזם ולסובלנות במרחב הומוגני:** רוב המכינות מאופיינות בחתרן סוציאקונומי הומוגני יחסית - בינוני גבוה. התמהיל ההומוגני של החניכים בולט בעיקר במכינות הכלליות. המכינות המעורבות, מאופיינות בתמהיל חניכים הטרוגני יותר מבחינת תפיסות עולם, עמדות פוליטיות, וכמובן מידות שונות של דתיות וחילוניות. במכינות המעורבות מתקיים באופן מתמיד מפגש מובנה בין הקבוצות השונות וקיים מתח הדורש מהחניכים לתרגל ערכים של סובלנות, קבלה ופלורליזם כחלק מאורחות המכינה היומיומיים.

- ה. **מרחב השיח והגדרת גבולות השיח הלגיטימי:** למרות הרוח הפלורליסטית המאפיינת את המכינות, כל המכינות הגדירו גבולות של שיח לגיטימי ואינן מאפשרות מתן ביטוי לדעות קיצוניות, אשר צוות המכינה מצא שהן אסורות על פי חוק, גזעניות או כאלו הקוראות לאלמות, ולעמדות העומדות בסתירה מוחלטת לערכי המכינה. קיימים הבדלים בין המכינות במידת הסובלנות והיכולת של המכינה להכיל עמדות וארגונים המייצגים תפיסות לא פופולריות המעוררות אנטגוניזם בקרב הציבור הישראלי. ביטוי לשוני בהתייחסות המכינות לעמדות שנויות במחלוקת בציבור בלט, בכל הראיונות, בהתייחס לארגון "שוברים שתיקה" ולמידת הלגיטימיות שלו.

2. חינוך לערכי הדמוקרטיה במכינות התורניות:

- **המטרה המרכזית של המכינות התורניות היא חיזוק ההיבט האמוני-תורני**, לקראת השירות הצבאי. מטרה זאת מושגת בעיקר באמצעות שיעורי אמונה, תורה וגמרא.
- **החינוך לדמוקרטיה ועולם הערכים של הדמוקרטיה אינם נמצאים על סדר היום** של המכינות התורניות. הן ממעידות במרכז את האל ודברו (תורה והלכה), בעוד שהמכינות הכלליות והמעורבות מעמידות את האדם במרכז.
- **קיימת מורכבות והסתייגות מהמושג דמוקרטיה** ומהמשמעויות השונות של המושג. בעיקר בשל החיבור לערכים פלורליסטיים וליברליים ויחוס התפיסות הדמוקרטיות לעמדות השמאל.
- ערכים של דמוקרטיה לא משתקפים ממהות המכינה, ממאפייני החיים בה, ממרבית התכנים הנלמדים ומאורח החיים במכינה התורנית.
- בוגרי המכינות התורניות שפגשו במחקר מזדהים באופן חלקי עם הערכים הדמוקרטיים וההומניסטיים וניכר כי הם חשים אמביוולנטיות ביחס למושג.

במישור התוכן:

- **לא מתקיים עיסוק בנושא הדמוקרטיה באופן מוסדר** ומובנה במכינות הקדם צבאיות. לאחרונה בעקבות הנחיית משרד החינוך, החלו מכינות תורניות אחדות לכתוב ולהעביר מערכי שיעור בנושא דמוקרטיה.
- **התייחסות לדמוקרטיה במכינות התורניות היא בעיקר בהקשר הפורמלי** - כשיטת ממשל של שלטון הרוב ולא כעולם ערכים כולל.
- **תפיסה הגורסת כי קיומה של מדינת ישראל וקדושתה מקנים לדמוקרטיה תוקף**. המכינות התורניות מעבירות מסר שהשלטון הנבחר על ידי הרוב הוא בבחינת "דינא דמלכותא דינא", לפיכך יש לנהוג בממלכתיות, לכבד את חוקיה והחלטותיה של המדינה, המייצגים את רצון הרוב. המכינות התורניות מעבירות מסר ברור של אימוץ הגישה הממלכתית, גם במקרים של החלטות קשות המנוגדות לעולם הערכי שלהן (שלילת סירוב פקודה בפניו יישובים).
- **שיח תורני והלכתי** - סוגיות חברתיות הקשורות בשוויון זכויות, צבא ומוסר ובכוחות הפוליטיים הפועלים בחברה לרוב נידונות בשיעורים בהתאם להופעתן במקורות, בהקשר הלכתי ובטרמינולוגיה הלכתית ותורנית (לדוגמה: ספר אורות פרק יח').

במישור התהליך:

- שנת המכינה מוקדשת בעיקר להסתגרות וללימודי תורה ואמונה באמצעות שיעורי הר"מים (רבנים מלמדים), לימוד עצמי ולימודי חברותות. במכינות התורניות יש מיעוט הרצאות חול, מיעוט יציאות לסדרות וכמעט לא מתקיימים מפגשים עם בני גילם ממכינות כלליות ומעורבות או עם קבוצות אחרות בחברה הישראלית. במרבית המכינות החינוך לעשייה למען הכלל מתקיים גם הוא באמצעות לימוד, לא מוקדש בלוי"ז זמן לעשייה התנדבותית. ברוב המכינות אורח החיים אינו מתנהל באמצעות ניהול עצמי, והעיסוק בחיי קבוצה מצומצם.
- **מאפייני השיח וסגנון ההוראה** - בניגוד לשיח הפתוח והפלורליסטי, המעודד מגוון דעות וחשיבה ביקורתית על החומר הנלמד, סגנון הלימוד בשיעורים הוא בעל מאפיינים סמכותניים יותר.
- **יוצאות מן הכלל הן המכינות הקדם צבאיות לבנות דתיות** המשלבות לימודי תורה ואמונה עם אבני הבסיס של המכינות הכלליות הכוללות למידה, עשייה חברתית, ניהול עצמי וניהול חיי קבוצה.

מסקנות והמלצות:

קיימים הבדלים מהותיים בין המכינות הכלליות והמעורבות לבין המכינות התורניות במטרות וביעדי המכינה, בתפיסת העולם החינוכית והערכית, בתכנים הנלמדים במכינות ובגישות החינוך המאפיינות את המכינות השונות.

בוגרי המכינות הכלליות והמעורבות המסיימים שנת מכינה, מתגייסים לצה"ל כשהם מזוהים מאוד עם הערכים הדמוקרטיים וההומניסטיים ומכירים בחשיבותה של התנהגות אנושית סובלנית, מכבדת ותורמת לסביבה. יחד עם זאת, מיקוון שהדמוקרטיה אינה מוגדרת כתחום תוכן נפרד, ולא מתקיימים בה תהליכים מובנים של עיבוד, המשגה והכללה, לעיתים מתקשים להתגורר ולשר על הפער בין ההזדהות עם הערכים הדמוקרטיים, לבין תרגומם הלכה למעשה להתנהגות ולעשייה אזרחית דמוקרטית.

במכינות התורניות לא מתקיים עיסוק משמעותי בעולם הערכים של הדמוקרטיה ומדברי הבורגים אותם פגשו ניכר כי הם מזוהים עם ערכים דמוקרטיים במידה מוגבלת. במכינות התורניות בעיקר מושם דגש על לימוד תורה, חיזוק המחויבות לעם ישראל ולמדינתו, ולאמנת מוסר ומידות טובות.

לפיכך מומלץ:

להגדיר את נושא הדמוקרטיה כתחום תוכן נפרד מחייב בכל המכינות, על פ"פ המוגדר בחוק המכינות הקדם צבאיות (מקודם על ידי משרד החינוך).

במכינות הכלליות והמעורבות:

- להגדיר את הדמוקרטיה כתחום תוכן נפרד ולקדם כתיבת מערכי שיעור בנושא זה.
- למסד מסגרות קבועות במכינה לניהול שיח על ערכי הדמוקרטיה הכולל המשגה והכללה, והמאפשר הפנמת הערכים הדמוקרטיים והבנת הביטויים המעשיים שלהם.
- להדגיש היבטים אקטיביסטיים של חינוך לעשייה חברתית ולאזרחות פעילה.
- להכשיר את הצוות החינוכי באמצעות הכשרות יומי עיון שמטרתם מתן כלים ליישום, המשגה והכללה של הערכים הדמוקרטיים המתקיימים באורח החיים המכינתי.

במכינות התורניות:

- קידום כתיבת מערכי שיעור בנושא דמוקרטיה הנשענים על המקורות ומותאמים למגזר הדתי לאומי במישור התכני והטרמינולוגיה.
- בניית תוכנית הכשרה לצוות המכינה בנושא חינוך לדמוקרטיה תוך בחינה וגיבוש עמדתם ביחס לדמוקרטיה הפורמלית והדמוקרטיה המהותית ולערכיה השונים.

¹ מרביתן מכינות "הקן" ברוח הר המור